

МІСЦЕ ДОНБАСУ В МОВНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

У статті розглядається характеристика мовного простору Донбасу. Детально репрезентуються просторові образи позначеного регіону та специфіка мовної картини світу в поетичній спадщині поетів. Також розглядаються особливості зображення архетипних образів крізь традиційно світоглядний континуум авторів Донбасу. Робиться висновок щодо обумовленості об'ємної індивідуальної мовної моделі просторової організації в поетичному доробку митців Донбасу різнотипними конкретизаторами мовної картини світу, яку автори відтворюють за законами жанру, в рамках якого втілюють своє завдання.

Ключові слова: простір, образ, слово, топонім, гідронім, епітет, метафора, порівняння.

Шленёва М.Г. Место Донбасса в языковом пространстве Украины. *В статье рассматривается характеристика языкового пространства Донбасса. Детально характеризуются пространственные образы обозначенного региона и специфика языковой картины мира в поэтическом наследстве поэтов. Также рассматриваются особенности изображения архетипных образов через традиционно мировоззренческий континуум авторов Донбасса. Делается вывод относительно обусловленности объемной индивидуальной языковой модели пространственной организации в поэтической наработке поэтов Донбасса разнотипными конкретизаторами языковой картины мира, которую авторы воспроизводят по законам жанра, в рамках которого воплощают свое задание.*

Ключевые слова: пространство, образ, слово, топоним, гидроним, эпитет, метафора, сравнение.

Shleneva M. G. Place of Donbass in language space of Ukraine. *The article observes the characteristic of Donbass language space. Spatial images of the designated region and specifics of the language picture of the world in poetic inheritance of poets are characterized in details. The features of the archetypical images presentation through the traditionally world outlook continuum of Donbass authors are also considered. The conclusion is made concerning conditionality of the individual language model volume of the spatial organization in the poetic inheritance of Donbass poets which is stipulated by polytypic specifiers of the language picture of the world which authors represents inside the frames of a genre within they carry out the task.*

Keywords: space, image, word, toponym, hydronym, epithet, metaphor, comparison.

Донбас – це український край, що подарував українській культурі та літературі багато непересічних талантів. Основні галузі регіону – металургійна та гірнична – характеризуються аномально підвищеним травматизмом та підвищеним рівнем небезпеки. Особистість у цих умовах стає космополітичною, нівелюється відчуття культурної спільноти, неважливими стають національна ідея, рідна мова, батьківська віра тощо. Характер людини стає жорстким, мова спрощеною, сленговою (інколи її зовсім заміняє брудна говірка). Тому багато дослідників припускають, що це і є ментальний портрет Донбасу з його складними мовними традиціями.

Вияткового розвитку українське літературне слово набуло в позначеному регіоні в добу національного відродження початку ХХ ст., коли на теренах регіону здійснювалось упровадження української мови: освіта, преса,

книговидання поступово переходили на українську мову. Цей процес порівняно вільного національного піднесення продемонстрував, на що здатні сили українського народу в усіх сферах культури: в Донбасі започатковуються українські газети й журнали, українські театри, виявляють себе талановиті поети й прозаїки, формується унікальний мовний простір, у якому особливе місце посідають білінгвальні елементи. Сучасний Донбас для багатьох асоціюється з фактами двомовності, але стверджувати перевагу однієї мови над іншою, на нашу думку, недоцільно, тому що, попри все, шахтарський край – це органічна частина України, що робить величезний внесок у становлення української культури та духовності, а творча сила українського народу поступово проявляється в усіх жанрах сучасної української літератури та відкриває світу все нові і нові імена, саме тому актуальність наукової розвідки полягає в необхідності розгляду еkleктики поетичного слова в художній мовотворчості поетів Донбасу.

Метою запропонованої статті виступив аналіз художнього слова на теренах мовного простору Донбасу.

Науковий погляд на проблему художнього простору обґрунтовано у теоретичних концепціях М.М. Бахтіна, Ю.М. Лотмана, О.В. Бронь, С.М. Лободи та інших вчених.

Дослідження мовного вираження простору в поетичному надбанні авторів Донбасу обумовлює необхідність аналізу ряду класичних концепцій. Теоретичний доробок багатьох науковців відображає специфіку позиції простору в художньому творі, його механізми, конструкції та природу цілісності. Бачення М.М. Бахтіним проблеми хронотопу розкривається у праці «Форми часу і хронотопу в романі». Сутність означеного поняття міститься в ідеї розгляду простору і часу як однопорядкових явищ, запропоновану І. Кантом. Також відчувається вплив теорії відносності з її часом як четвертим виміром простору. Сам М.М. Бахтін аргументував необхідність упродовження нового поняття та давав йому наступну експлікацію: «Суттєвий взаємозв'язок часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі, ми будемо називати хронотопом (що значить у дослівному перекладі – «часопростір»)» [1: 121].

Бачення Ю.М. Лотманом художнього простору сьогодні є наріжним каменем дослідження багатьох лінгвістичних питань, попри той факт, що воно є опозиційним до теорії простору М.М. Бахтіна. На думку Ю.М. Лотмана, художній простір репрезентує мовну картину світу певного автора, продемонстровану індивідуально-авторськими уявленнями про навколишню дійсність [9: 6].

О.В. Бронь аналізує простір як категорію поетики і вважає його однією з відмінних рис художнього тексту. На думку дослідниці, природа простору поетичного твору, особливості його побудови та функціонування, значною мірою обумовлюють ступінь художності та естетичної досконалості поезії та мають вплив на психологічну рецепцію людини [3: 4].

У художньому тексті О.В. Бронь виділяє часові різновиди простору, що інколи взаємодіють між собою, проте мають безсумнівну самостійність:

реальний, ірреальний, історичний та абсолютний. Результатом комунікації даних просторів є умовна градація вимірів – від реального (домінантного) до ментально-емоційного [2].

С.В. Лобода розглядає категорію простору з точки зору універсального абсолютного початку світобудови, аналізує його як характеристику творчого світосприйняття та вважає простір однією з умов світорозуміння [8].

У межах лінгвістичного дослідження необхідно дати визначення когнітивній категорії «простір» для подальшого розрізнення її з відповідною мовною категорією. У філософському розумінні «простір» інтерпретується як логічно мислима категорія, що відображає у свідомості взаємозв'язки між поняттями буття, матерії та істини. Це положення обумовлює репрезентацію «простору» як понятійної категорії, що віддзеркалює норму наукового пізнання простору в її логічному, «передмовному» стані [7: 36]. Для всебічного осмислення категорії простору, ми поділяємо думку О. Яковлевої, яка розрізняє три поняття простору: 1) об'єктивний простір – простір навколишнього світу людини, 2) простір, що сприймається – суб'єктивне уявлення людини про об'єктивний простір, 3) мовний простір – відносно відображення знань про простір у природній мові [10: 11]. Сукупність цих понять є основою мовно-понятійної категорії «простір» як об'єкта лінгвістичного дослідження, яка інтерпретується як вираження сутності логіко-філософського, психологічного та природничо-наукового аспектів даної категорії [10: 17].

Категорія простору містить велику кількість мовних та позамовних факторів, які поєднуються спільною семантичною функцією. Тому аналіз мовно-понятійної категорії та комплексу семантичних функцій, які входять до її складу, порушує питання щодо вивчення засобів вираження даного змісту, його різновидів та варіантів [2: 16]. Сукупність мовних засобів, що виражають мовно-понятійну категорію «простір», може складатись із різнорівневих конструкцій, які, у свою чергу, репрезентують варіації означеної категорії та здатні до взаємодії шляхом реалізації локативних функцій [3: 5]. Таким чином, простір – як стилістично-художнє мовне вираження, інтерпретує словесне відтворення навколишнього та внутрішнього світу письменників.

Репрезентація мовного простору в поетичному доробку митців Донбасу втілюється в топонімічній градації, що містить хороніми *Донбас, Донеччина*; ойконіми *Донецьк, Макіївка, Слов'яногірськ, Дружківка, Рубіжне, Сватове, Кабанне, Володине, Лисиче, Слов'янськ, приазовська Ялта, Таранівка, Письменна, Біляївка*; годоніми *вулиця Артема, Ларінка, Смолянка*; урбаноніми *Критий базар, пам'ятник Артему*; потамоніми *Дінець, Лиман, Бахмутка, Торець, Лугань, Міус, Біла Лугань, Лозова, Вільхова*; ороніми *гора Артема, Святі гори*; природний ландшафт *стен*, антропогенний ландшафт *терикони та скіфські могили*; фітоніми *любисток, чебрець, м'ята, ковил, льон, вишни та абрикоси*.

Знакомим у мовній площині поетів Донбасу є зображення хоронімів на позначення батьківщини, які несуть у собі відтінки емоційного забарвлення. (...*Донеччино моя, моя ти батьківщино, / тобі любов моя і всі мої чуття!*)

*Я до твоїх грудей приникнув, як дитина, / щоб знов набратись сил для пісні і життя [6: 3]); (Дихне над очеретами / Зі сходу вітрів. / **Донецько, Донецько, / Коханій краю мій...**[5: 10]); (У **Донбасі** зацвіли каштани, / І од них очей не одвести. / Я тобі освідчивсь у коханні, / І спалив одразу всі мости...[5: 127]); (Донбас — це я! **Це мій коханий край**, / Де в травах роси сяють, мов намисто, / І де натхнення в серці, хоч співай, / А земляки — невтомні оптимісти ...[11: 69]); (Згоряє день, немов на пласі, / Весняні сутінки встають. / О, вечори ці на **Донбасі**, / У нас в **шахтарському краю**...[5: 26]).*

Для вираження шанобливого ставлення до рідного краю поети використовують мовно-поетичне порівняння з *Єллодою*, як символом краси та праці; підкреслює приналежність до донбаського регіону прикметниковий епітет *стєпова*. (*Стєпова Єллодо — Україно, / Запахи ромашки, чебрецю, / Внасти б перед Богом на коліна / І молитись за красу оцю...*[11: 55]). Порівняння хороїма *Донбас* із *пісню*, яка є одвічною супутницею праці, не є випадковим, тому що означений регіон є втіленням працьовитості та співчості на теренах України. (...*Так звідки я родом? Із пісні, / Наймення якої — Донбас* [5: 16]).

Згадування митцями літописних постатей зі «Слова о полку Ігоревім» простежується у складному епітеті *земля, оспівана Бояном*, що вказує, перш за все, на героїчне минуле рідного краю. (...*Земля, оспівана Бояном, / Несу тобі твій племінь-жар. / Я твій орач і твій шахтар...*[5: 16]).

Ойконім *Донецьк* є одним із домінантних локусів у мовопросторі Донбасу. Його мовна репрезентативність супроводжується емоційно-експресивною лексикою на позначення настрою та почуттів. (*Люблю твоє, **Донецьк**, я сьогодні, / Веселі усмішки дівчат і молодичь. / Оцю буденну круговерть щоденну / у сяєві розширених зіниць* [6: 402]).

У розмовно-побутовій лексиці означеного регіону ойконім *Донецьк* має другу назву *Шахтарська столиця*, що підкреслює гірнично-промисловий статус міста. Ці дві назви є рівнозначними, але для зображення емоційно-позитивного характеру поезії, автори надають перевагу другій назві. (*Шахтарська наша столице, / Люблю твої ночі й дні. / Довкруг знайомі всі лиця — / Ти стала мені зрідні...*[5: 9]).

Структурними елементами ойконіма *Донецьк* є годоніми *вулиця Артема, Ларінка, Смолянка* та урбаноніми *Критий базар, пам'ятник Артему* на позначення конкретних локусів, які пов'язані зі знаковими подіями у житті авторів. (*Нескоро в нас завітнуть хризантеми, / Ше не звільнилось місто від завій. / Та вже мене на вулиці Артема / Віта Артем в одєжі кам'яній* [6: 402]; (*Шукаю своєї приналежності до світу / на квіткарнях Бессарабки у Києві, / на Критому базарі у Донецьку, / на автовокзалі у Харкові* [4: 195]); (...*Пісні і сміх до світанку / Лунали із краю в край — / Від Ларінки до Смолянки, — / І квітла любов, як май...* [5: 9]).

Пізнання репрезентованого простору в поезії митців Донбасу складно уявити без опису окремих ойконімів *Макіївка, Слов'яногірськ, Дружківка, Рубіжне, Сватове, Кабанне, Володине, Лисиче, Слов'янськ, призовська Ялта, Таранівка, Письменна, Біляївка* на позначення малої батьківщини — селищ, міст та містечок. Це індивідуально-авторський мотив творчості поетів,

пов'язаний з інтимними сторінками їх біографій. (...**Рубіжне**... знову путь... **Володине**... **Кабанне**.../ **нареши** **Сватове**, і крикнув потяг: “**Стій!**” [6: 218]); (...**О**, скільки раз повз будки тої/ **Я йшов в Лисиче над Дінцем!**...[6: 217]); (...**Ходили вони орати з Іваном** – / **Іван оре, а той собі спить**./ **Іван проорав аж від Макіївки додому**,/ **а той кричить: ходімо їсти**...[4: 300]); (...**Тихо довкіл Тихого Олекси** –/ **Стомлена за день Дружківка спить**...[6: 442]); (...**Малотаранівка моя, мала Таранівка** –/ **Велике селище на березі Торця**,/ **Я знову зустрічаю рідні ранки**/ **У маминих осінніх чебрецях**...[6: 442]); (**Люблю я приазовську Ялту**, / **Її тополі молоді**, / **І під вітрилом білі яхти**, **що мчать по сонячній воді**...[5: 124]); (...**Хто з миром і добром** / **До нас бажає в гості**, / **Ласкаво просимо** / **На хліб і сіль в Слов'янськ!** [11: 38]); (...**Рідна Письменна – станиціє милая**, / **Батьківщино моя золота!** ...[11: 55]); (**Ось вона, моя домівка**, / **Де спочинок я знайду**, / **Моя рідна Біляївка** / **У вишневому саду** ...[11: 58]).

Поетична картина водного простору Донбаського регіону репрезентована потаємними **Дінець**, **Лиман**, **Бахмутка**, **Торець**, **Лугань**, **Міус**, **Біла Лугань**, **Лозова**, **Вільхова**.

Емоційне ставлення авторів до оспіваних реалій виявляється у вживанні поетичної метафори **блисне Сіверський Дінець**, техногенної метафори **Бахмутко, ти потоком не помчиш**, антропометафори **Дінець несе тужаві води**, складного епітету **затуманілий плес Торця**, епітетів **тихе та синьооке Придінців'я**, порівняння **Донець, наче море**. (...**Війне із півночі вітрець**, / **І листям затремтять тополі**,/ **І блисне Сіверський Дінець**/ **Під срібним місяцем у полі**...[5: 7]); (...**Бахмутко!**.. **Ти уже весною потоком не помчиш мутним**... / **Я гірко плачу за тобою**, **як за дитинством золотим** [Сосюра, **туга за Бахмуткою**]); (...**Над Торця затуманілим плесом**/ **Ніч, немов безпам'ятство**, **стоїть**... [6: 442]); (...**Лісами заворожений, Дінцем**, / **Що поміж гір несе тужаві води** / **І блискає то сріблом, то свинцем**...[5: 15]); (...**О тихе Придінців'я**, **рідний краю**, / **Тобі я серце віддаю – бери!** [11: 117]); (**Придінців'я моє синьооке** / **І лугів ізмаратова шаль**, / **Швидкоплинна річка глибока**, / **Передосені тиха печаль** ... [11: 139]).

В інших контекстах означені гідроніми мають номінативну функцію (...**І ми на Лимані**. **Вже сонце встало над селами, рейками, снігом**.../ **І хтось молодими руками бере його за янтарні чепіги**...[6: 217]); (...**Вже міст через Дінець давно прозуркотів**.../ **Стою біля дверей**... і **дихає сосною/ квиління вітрове про весні юних днів**...[6: 218]); (...**Але річки донецького краю**/ **з якогось часу впадають у Дніпро**/ **вище Києва**:/ **і Дінець, і Лугань, і Міус, і Біла Лугань, і Лозова, і Вільхова** – /**якраз навпроти Вишгорода** [4: 869]);(**Ліси над Дінцем височать, наче мури**, / **Легенький туман над водою плыве**...[11: 26]);(**Я навчалась плавати в Торі**, / **Загоряла на піску**, / **Милувалась, як на морі**, / **На зеленім бережку** ... [11: 175]).

Мовне портретування природного та техногенного ландшафту у поетичному доробку митців Донбасу увиразнюють **терикони**, **Святі гори та скіфські могили**. На позначення реалій промисловості регіону, поети зображують символ шахтарського краю – **терикон** (...**Над териконом диму клочья**, **немов хмарок легкий політ**. / **Ти йшла, і в сині-сині очі заглянув тихий, карий**

*світ [6: 217]); (Шахти, терикони, / заводські вогні... / Місяць в травах тоне... / І пісні, пісні... [6: 219]). Для зображення величності символу Донбасу, використовується антропометафора *Тримають небо терикони. (... Тримають небо терикони, / Птахів під сонцем острівець. / Безкрайній степ і сині гони, / Вугілля пахне і чебрець...[5: 16]).**

Як компонент природного ландшафту зображуються ороніми *Святі Гори, Гора Артема (Одпустила її з братом / В далеку дорогу, / Аж на Донець, в Святі Гори, / Помолиться Богу...[6: 15]); (Слов'яногірськ...Гора Артема.../ Зелені кручі крейдяні.../ Дивлюсь на вас, і серце щемом/ Солодким повниться в мені...[6: 68]); (На горі крейдяній, / В перехресті дорі, / Дуб могутній стоїть обгорілий...[11: 28]), які характеризуються епітетами на позначення кольору зелені, що дає нам змогу зрозуміти навколишнє середовище, та епітетом *крейдяні* – на позначення природного матеріалу гір. Для репрезентації повної картини географічного розташування оронімів, в мовопросторі митців виокремлюємо загальний топонім – *Святогір'я*. Завдяки епітетам *тихе, мальовниче* на позначення естетичної атмосфери, можна говорити про осередок християнської культури. (*Мов дуб, я вгроз у Святогір'я/ і вже здичавів, наче лось./ Моє легке орлине пір'я/ корою грубою взялось...[6: 42]); (Він приїздив сюди у Святогір'я, / Такий звичайний, щирий і простий, / Та іноді, бувало, в надвечір'я / Заміряний стояв і мовчазний ...[11: 76]); (...О Святогір'я! Тихе, мальовниче, / Що під горою тоне над Дінцем, / Твій передзвін мене у небо кличе / І віє духом Божим над лицем...[11: 122]). Історичне минуле Донбасу не оминуло поетичне сьогодення завдяки вжитку в поезії архаїчної реалії *скіфські могили*, яка є частиною антропогенного ландшафту регіону. (...*А там, де виснуть крутосхили, / Здається, димом ще пахтить, / І скіфські висяться могили / Крізь горизонт срібну нить ...[11: 65]).***

Одним із центральних просторових образів Донбасу є степ. Зображення цього просторового компонента є домінантним, завдяки природним властивостям регіону. (...*О, весно, йди! всі ждуть тебе, кохана: / І небо жде, і жде весна приспана, / І ліс, і степ, і скована вода [6: 221]).* Художні епітети для опису степа репрезентується часовими (*ранковий степ*) та географічними (*донецьких степів*) рисами: (...*Де у замрії приазовське небо / Хмарок легких розмотує сувій. / І на душі ні смутку, ні тривоги – / Ранковий степ ляга мені під ноги... [5: 13]; (Від донецьких степів/ я приходжу до Дніпра, / щоб повернутися додому/ із краплиною води у долонях...[4: 869]).* *Хоче Степ. / Замислений Степ. / А на ньому синій, синій жупан. / За туманом – туман і татарські загони... / Розсипається Степ синім дзвоном...[6: 217].*

Словесно-асоціативний комплекс фітонімів як мікроелемент Донбаського простору формують традиційні номінації *любисток, чебрець, шавлії, дрок, катран, м'ята, ковил, льон, вишні та абрикоси*, які притаманні природі регіону. Для більш детальної уяви рослинного простору в поезії використовують епітети-колативи *білий, фіолетовий, синій-синій, сивий, рожево-білі*, складний епітет *скіфського сонця* можна трактувати як колоратив, що позначає жовтий колір рослини, завдяки поетичним тропам митців створюють уявно-зоровий ефект. (...*Як манять зір шавлії фіолети, / Маленькі дроку*

скіфського сонця, / Катрану білого химерні силуети / І сині-сині льону озерця. / А як гарячі жевріють тюльпани, / І срібно диха сива ковिला...[5: 13]); (Біліє вишні біля джору / В п'янокому, ніжному цвіту. / А, може, то турботні бджоли / Вже приміряють їй фату? ...[11: 139]); (Рожево-білий цвіт підносять / До сонця в променях весни. / В садках забливі абрикоси – / Тепла найперші віщуні ... [5: 37]); Джерельце десь шепоче над Дінцем, / Стікаючи на травах у криницю, / І манить скуштувати чар-водицю, / Де м'ятою пахтить і чебрецем...[11: 31]); ...Де босоніж колись я поля всі сходила, / Милувалася степом на фоні заграв.../ Де купала в любистку мене рідна мати / Ще й квітчала у коси калиновий цвіт ...[11: 35]);...«Що за дерево на горі стоїть, / медом стікає, / полечу й собі до дерева-любистку меду брати»...[4: 334];...пучки листа розломлюються любистком / прадавніх спогадів про блакитне прадавнє...[4: 655];...але якби обернувся хоч раз у кінці села, / то побачив би, як розходяться люди у святковому одязі / по хатах, пропахлих м'ятою, чебрецем та чорнокленом, / щоб більше вже не виходити...[4: 791].

Отже, об'ємна індивідуальна мовна модель просторової організації в поетичному доробку митців Донбасу, обумовлена різнотипними конкретизаторами мовної картини світу (топонімічними, ландшафтними, водними, рослинними та ін.), яку автори намагаються відтворити, та законами того жанру, в рамках якого вони втілюють своє завдання. Будь-яка модель простору закономірно поєднується і з окремою моделлю часу та характером подій, зокрема в естетичній концепції автора вони актуалізуються як власне просторові образи, а також набувають додаткових семантичних та експресивно-оцінних значень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. *Форми времени и хронотопа в романе* / М.М. Бахтин // *Литературно-критические статьи*. – М.: Художественная литература, 1986. – 543 с. – С.121–209.
2. Бронь О.В. *Простір художнього твору як теоретико-літературна проблема* / О.В. Бронь // *Літературознавчі студії*. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 42–45.
3. Бронь О.В. *Простір як філософська категорія у поемі «Сон» («У всякого своя доля...»)* Тараса Шевченка / О.В. Бронь // *Шевченкознавчі студії*. Зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 99–106.
4. Голобородько В. І. *Ми йдемо. Вибрані вірші*. Вступна ст. М.М. Сулими / В. І. Голобородько. – К., Рівне: Планета-друк, 2005. – 1056 с.
5. Жуковський Станіслав. *Цвітуть абрикоси: вірші* / С.В. Жуковський – К.: Укр.письменник, 2010. – 142 с.
6. Жуковський С.В., Логачов В.С. *Донеччина моя! Антологія творів майстрів художнього слова* / С.В. Жуковський, В.С. Логачов. – Донецьк: ПП «ЦСО», 2007 – 464 с.
7. Лисиченко Л.А. *Мовна картина світу та її рівні* / Л.А. Лисиченко // Зб. Харк. іст.-філол. тов-ва. –Харків, 1998. – Т. 8. – С. 129–144.
8. Лобода С.М. *Просторові слова-концепти в художній картині світу М. Гумільова та Й. Бродського* / С.М. Лобода: автореф. дис. канд. філол. наук: 0.02.02. – Сімферополь, 2001.
9. Лотман Ю.М. *Проблема художественного пространства в прозе Гоголя* / Ю.М. Лотман // *Ученые записки Тартуского гос. ун-та. Труды по русской и славянской филологии*. – Тарту, 1968. – Вып. 209. – С. 5–50.
10. Лотман Ю.М. *Структура художественного текста* / Ю.М. Лотман. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
11. Чала Т. *Літопис про рідний край* / Т. Чала. – Словянськ: Видавець Б.І. Маторін, 2010. – 198 с.